

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

РУДКОВСЬКА МАРТА РОМАНІВНА

УДК 343.232

**СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА
ЯК ОЗНАКА ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України
Навроцький Вячеслав Олександрович,
Львівський державний університет
внутрішніх справ,
професор кафедри кримінального права
та кримінології

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Кваша Оксана Олександрівна,
Інститут держави і права імені
В. М. Корецького НАН України,
провідний науковий співробітник відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою

кандидат юридичних наук, доцент
Пономаренко Юрій Анатолійович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
декан заочного факультету № 1

Захист відбудеться «17» листопада 2017 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розіслано «13» жовтня 2017 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

І. В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кримінальне законодавство України сьогодні на порозі змін. Назріла проблема виділення кримінальних проступків і автори Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» № 2897 від 19 травня 2015 року пропонують відмовитися від такої традиційної і фундаментальної для вітчизняного кримінального законодавства категорії, як «суспільна небезпека». Протилежної позиції дотримуються представники Львівського форуму кримінальної юстиції. У Концепції реформування законодавства про публічні правопорушення в Україні вони пропонують не лише зберегти цю категорію, а й наповнити її реальним змістом, наділяючи такою ознакою лише злочинні діяння, за які передбачені покарання у виді позбавлення волі. З огляду на це, потребує однозначного вирішення питання щодо того, чи необхідно в майбутньому використовувати категорію «суспільна небезпека» як одну з ознак поняття злочину, чи варто відмовитися від неї.

Суспільну небезпеку як одну із фундаментальних ознак поняття злочину у кримінально-правовій літературі розглядали здебільшого оглядово в межах аналізу поняття злочину. Суспільна небезпека дає змогу віднести те чи інше діяння до категорії злочинів, відмежувати злочини від інших правопорушень та від правомірних діянь. Зважаючи на це, дослідження цієї категорії має важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Окремі аспекти поняття «суспільна небезпека» розглянуто у працях таких науковців: Д. С. Азаров, П. С. Берзін, В. І. Борисов, П. А. Воробей, В. К. Грищук, Л. В. Гусар, О. О. Дудоров, Н. Д. Дурманов, О. О. Кваша, В. М. Киричко, І. В. Красницький, В. М. Куц, О. В. Микитчик, О. М. Миколенко, В. П. Мороз, В. О. Навроцький, Н. А. Орловська, Ю. А. Пономаренко, Т. Є. Севастьянова, А. Ю. Строган, В. Я. Тацій, О. О. Тихонова, В. І. Тютюгін, Ю. В. Філей, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, Р. Л. Чорний, В. В. Шаблистий, А. О. Штанько, Л. Шуберт, Г. З. Яремко та інші. Водночас у сучасній кримінально-правовій літературі України немає комплексного аналізу суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину на рівні монографічного чи дисертаційного дослідження.

З огляду на нестачу уваги до цієї проблематики, чимало питань є дискусійними, а деякі – взагалі недослідженими, що зумовлює труднощі і на практиці. Це не сприяє ефективному правозастосуванню, зокрема щодо застосування норми про малозначність діяння (ч. 2 ст. 11 КК України).

Вищезазначене свідчить про необхідність проведення комплексного дослідження, присвяченого суспільній небезпеці як ознаці поняття злочину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ у межах досліджень факультету № 6 за темою «Проблеми реформування правової системи України» (номер державної реєстрації 0112U007492).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи – провести комплексне кримінально-правове дослідження суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину, визначити кримінально-правове значення суспільної небезпеки й оцінити доцільність зазначення такої ознаки у визначенні поняття злочину.

Реалізація мети передбачає вирішення таких головних *задач*:

- з'ясувати стан теоретичного дослідження поняття «суспільна небезпека» у кримінально-правовій літературі;
- проаналізувати становлення і розвиток поняття «суспільна небезпека» у пам'ятках вітчизняного кримінального права;
- дослідити регламентацію суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав;
- простежити місце суспільної небезпеки в системі ознак поняття злочину;
- дослідити вплив окремих ознак складу злочину на визначення його суспільної небезпеки;
- визначити поняття «суспільна небезпека»;
- виокремити критерії наявності суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину;
- з'ясувати кримінально-правове значення категорії «суспільна небезпека»;
- виділити функції ознаки «суспільна небезпека».

Об'єктом дослідження є вчення про злочин та місце серед його ознак суспільної небезпеки.

Предмет дослідження – суспільна небезпека як ознака поняття злочину.

Науково-теоретичною базою дисертації є праці з кримінального права, логіки, довідково-енциклопедична література, пам'ятки кримінального права та чинне кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав, а саме: Австралійського Союзу, Аргентинської Республіки, Голландії, Грузії, Держави Ізраїль, Естонської Республіки, Ісламської Республіки Іран, Киргизької Республіки, Китайської Народної Республіки, Королівства Бельгія, Королівства Данія, Королівства Іспанія, Королівства Норвегія, Королівства Швеція, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Республіки Австрія, Республіки Албанія, Республіки Білорусь, Республіки Болгарія, Республіки Вірменія, Республіки Сан-Марино, Республіки Сербія, Республіки Корея, Республіки Молдова, Республіки Польща, Республіки Таджикистан, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки, Турецької Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Французької Республіки, Швейцарської Конфедерації та Японської Держави. Дослідження окреслених проблем виконано відповідно до положень, що викладені у працях вітчизняних і зарубіжних науковців.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, КК України, КУпАП та КПК України. У роботі використано постанови Пленуму Верховного Суду України.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали судової практики різних регіонів України щодо застосування ч. 2 ст. 11 КК України та врахування судами суспільної небезпеки під час призначення покарання (загалом проаналізовано 240 судових рішень). У дисертаційній роботі використано результати проведеного соціологічного дослідження (опитано науково-педагогічних працівників (51), працівників правоохоронних (58) і судових (41) органів та органів прокуратури (92).

Методи дослідження застосовано з огляду на мету і задачі дисертаційної роботи, а також відповідно до об'єкта і предмета дослідження. Методологічною основою дослідження є як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового пізнання: *історико-правовий* (під час дослідження передумов, які зумовлюють наявність суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину на різних історичних етапах формування кримінального законодавства (підрозділ 1.2.); *порівняльно-правовий* (для порівняння норм КК України з положеннями чинного кримінального законодавства окремих зарубіжних держав у частині регламентації суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину (підрозділ 1.3.); *діалектичний* (як фундаментальний філософський метод під час визначення понятійного апарату дослідження (підрозділи 3.1., 3.2., 3.4.); *формально-юридичний* (в межах аналізу системи правових норм, які регламентують суспільну небезпеку як ознаку поняття злочину (підрозділи 2.1., 3.1., 3.3.); *герменевтичний* (для з'ясування змісту поняття «суспільна небезпека» як ознаки поняття злочину (підрозділ 3.1.); *системно-структурний* (для визначення місця суспільної небезпеки в системі ознак поняття злочину (підрозділ 2.1.); *статистичний* (для аналізу матеріалів судової практики щодо застосування норми про малозначність діяння та врахування судами суспільної небезпеки під час призначення покарання (підрозділ 3.1.); *соціологічний* (для вивчення думки науково-педагогічних працівників, а також працівників правоохоронних органів, прокуратури та суду стосовно окремих дискусійних питань тлумачення поняття «суспільна небезпека», її значення, доцільності законодавчого закріплення (всі розділи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є самостійною завершеною роботою, першим в Україні дослідженням, яке присвячене аналізу суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину. Серед найбільш суттєвих положень, які були сформульовані й обґрунтовані в результаті виконаного дослідження, вирізняються науковою новизною, мають важливе теоретичне та практичне значення, а також свідчать про особистий внесок автора, слід виокремити такі:

вперше:

– обґрунтовано недоцільність використання ознаки «суспільна небезпека» у дефініції кримінального проступку як одного з видів кримінального правопорушення;

– сформульовано істотні ознаки поняття «суспільна небезпека» як ознаки поняття злочину: категорія кримінального права; наявна у разі заподіяння шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою

охороною; полягає у заподіянні реальної шкоди або створенні загрози заподіяння такої шкоди; шкода, як атрибут суспільної небезпеки, має бути істотною; шкода заподіюється лише діянням, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину; шкода має соціальний (суспільний) характер: заподіюється не лише конкретному потерпілому, а й усьому суспільству;

– простежено, що характер і ступінь суспільної небезпеки є критеріями відмежування злочинів від інших правопорушень. Саме ними повинен керуватися законодавець під час криміналізації та декриміналізації діянь. За характером суспільної небезпеки злочинними завжди визнаватимуться посягання на життя; здоров'я; статеву свободу і статеву недоторканість; основи національної безпеки; мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. За ступенем суспільної небезпеки до злочинних однозначно належатимуть діяння, що заподіюють фізичну або майнову шкоду у розмірі та у спосіб, визначений законодавцем, та діяння, вчинені загальнонебезпечним або насильницьким способом тощо;

– визначено функції суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину (у сфері правотворення: установча, розмежувальна, класифікаційна; у сфері правозастосування: регулююча, правозахисна);

удосконалено:

– дефініцію поняття «суспільна небезпека» як ознаки поняття злочину: категорія кримінального права, яка відображає заподіяння діянням, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину, істотної шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою охороною, або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди;

– перелік діянь, які за жодних обставин не можуть визнаватися малозначними;

– класифікацію суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину (зокрема, за характером оцінки, за суб'єктом оцінки, за характером суспільної небезпеки, залежно від розвитку суспільних відносин, за характером суспільно небезпечних наслідків, залежно від стадії вчиненого злочину, залежно від наявності співучасті, залежно від ступеня суспільної небезпеки);

– аргументацію позиції про необхідність збереження ознаки «суспільна небезпека» у кримінальному законодавстві України в законодавчій дефініції злочину;

дістали подальший розвиток:

– положення про те, що «суспільна небезпека» характеризує злочин загалом, а «суспільна небезпечність» – лише окремі ознаки складу злочину;

– підхід, що характер суспільної небезпеки діяння залежить від важливості об'єкта кримінально-правової охорони, а інші ознаки складу злочину, за винятком ознак загального суб'єкта злочину та причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками в злочинах із матеріальним складом, впливають на ступінь суспільної небезпеки. При цьому обов'язкові ознаки враховують при

кваліфікації посягання, натомість факультативні ознаки та обставини, які є за межами складу злочину, – при індивідуалізації кримінальної відповідальності;

– твердження, що суспільна небезпека має важливе значення у сфері правосвідомості, правотворення та правозастосування;

– висновок про те, що положення, передбачені ч. 2 ст. 11 КК України, можна застосовувати лише у разі вчинення діяння, ознаки якого підпадають під ознаки складу злочину з формальним складом або ж із матеріальним складом, але лише у тому випадку, коли розмір шкоди не є точно визначеним;

Практичне значення одержаних результатів. Отримані за результатами дисертаційної роботи положення можуть бути використані у:

– правотворчості – для вдосконалення кримінального і кримінального процесуального законодавства України з метою усунення недоліків і внесення відповідних змін до окремих статей КК України і КПК України;

– правозастосовній діяльності – під час кримінально-правової кваліфікації відповідних посягань та індивідуалізації кримінальної відповідальності;

– навчальному процесі – у межах викладання Загальної та Особливої частин кримінального права та відповідних спецкурсів, підготовки навчальних посібників, підручників, науково-практичних коментарів, проведення науково-дослідних робіт студентів;

– науково-практичній діяльності – під час проведення правових досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 17 жовтня 2014 р.); звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 23–24 жовтня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі» (м. Харків, 18–19 грудня 2015 р.); науково-практичній конференції «Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини» (м. Львів, 16 січня 2016 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса)» (м. Львів, 29 січня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 8 статтях (із них 6 – у фахових наукових виданнях України, 1 – у науковому періодичному іноземному виданні) та у 6 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Відповідно до мети, задач і предмета дослідження дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 187 сторінок, із них основний текст – 158 сторінок, список використаних джерел (210 найменувань) – 22 сторінки, два додатки – 7 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційної роботи, відображено її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та задачі дослідження, а також його методологічну, теоретичну, нормативну та емпіричну бази; сформульовано основні положення, що виносяться на захист; окреслено практичне значення одержаних результатів та наведено дані щодо їх апробації.

Розділ 1. «Загальні засади дослідження суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Стан теоретичного дослідження поняття суспільної небезпеки у кримінально-правовій літературі»* насамперед виокремлено загально визнані в теорії кримінального права питання (суспільна небезпека є однією з ознак поняття злочину; полягає у заповіданні злочином істотної шкоди об'єктам, які охороняються кримінальним законом, або у створенні реальної можливості (загрози) заповідання такої шкоди; є підставою для відмежування злочинів від інших правопорушень та від малозначних діянь; є однією з підстав для криміналізації та декриміналізації діянь; становить основу класифікації злочинів за ступенем тяжкості, який під час кваліфікації діяння є показником типового ступеня суспільної небезпеки злочинів, а під час індивідуалізації кримінальної відповідальності – показником індивідуального ступеня суспільної небезпеки конкретного злочину; має важливе значення при вирішенні питання про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки та звільнення від покарання). Узагальнено дискусійні питання (різні підходи до того, через які ознаки доцільно розкривати поняття злочину; чи є необхідним матеріальне поняття злочину, центральною ознакою якого є суспільна небезпека, чи варто вилучити суспільну небезпеку як ознаку поняття злочину, перейшовши до формального поняття злочину; чи суспільна небезпека є ознакою лише злочинів, чи й інших правопорушень, які відрізняються від злочинів лише ступенем суспільної небезпеки; співвідношення соціальної шкідливості й суспільної небезпеки; чи є суспільна небезпека самостійною підставою кримінальної відповідальності, однією з двох – поряд із складом злочину, чи не є підставою кримінальної відповідальності взагалі, оскільки такою підставою є склад злочину). З'ясовано також аспекти, які не висвітлено взагалі чи досліджено поверхово (питання становлення та розвитку такої ознаки поняття злочину, як

суспільна небезпека в пам'ятках вітчизняного кримінального права; критерії суспільної небезпеки; питання щодо доцільності використання ознаки «суспільна небезпека» у дефініції кримінального проступку як одного з видів кримінального правопорушення; видові характерні риси (ознаки) суспільної небезпеки; співвідношення між значенням суспільної небезпеки як матеріальної ознаки злочину із значенням формальних ознак та їх поєднання в формально-матеріальному розумінні поняття злочину; функції суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину).

У підрозділі 1.2. «Становлення та розвиток поняття суспільної небезпеки в пам'ятках вітчизняного кримінального права» проаналізовано пам'ятки вітчизняного кримінального права в аспекті зародження, становлення та розвитку суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину. З'ясовано, що поняття суспільної небезпеки використовували починаючи з X ст., згодом – у працях дореволюційних учених, а на законодавчому рівні термін «суспільна небезпека» вперше був закріплений у КК УСРР 1922 року. Керівні начала з кримінального права 1919 року стали яскравим прикладом «чисто» матеріального розуміння злочину, після чого до сьогодні закріплюється формально-матеріальне поняття злочину, за винятком «закону про п'ять колосків» 1932 року, за яким повністю скасовується матеріальна ознака поняття злочину. Зроблено висновок, що «чисто» матеріальне поняття злочину, як і «чисто» формальне, засвідчили свою недосконалість, тому правильною видається вказівка на суспільну небезпеку в поєднанні з кримінальною протиправністю в межах формально-матеріального поняття злочину.

У підрозділі 1.3. «Вказівка на суспільну небезпеку злочину в кримінальному законодавстві зарубіжних держав» простежено, що принаймні половина досліджених кримінальних законів зарубіжних держав визнають суспільну небезпеку ознакою поняття злочину, незважаючи на те, чи закріплена вона безпосередньо в понятті злочину. Констатовано, що залежно від приналежності держави до тієї чи іншої правової сім'ї немає єдиного підходу до необхідності закріплення суспільної небезпеки ознакою поняття злочину.

Розділ 2. «Суспільна небезпека в системі ознак поняття злочину» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Суспільна небезпека як «ядро» поняття злочину» досліджено, що в кримінально-правовій літературі неоднозначно вирішується питання щодо того, які ознаки є істотними, необхідними і достатніми для визначення поняття злочину. Обґрунтовано, що суспільна небезпека є ключовою ознакою поняття злочину, його ядром. Стверджено, що суспільна небезпека є первинною ознакою, оскільки є однією з підстав для криміналізації та декриміналізації діянь. Констатовано, що суспільна небезпека визначає зміст і характер також і всіх інших ознак поняття злочину. Досліджено співвідношення суспільної небезпеки з кримінальною протиправністю, винністю та караністю.

У підрозділі 2.2. «Враховання ознак складу злочину при визначенні його суспільної небезпеки» досліджено вплив ознак складу злочину на характер та ступінь суспільної небезпеки. Зроблено висновок, що характер суспільної небезпеки діяння залежить від важливості об'єкта кримінально-правової охорони, а інші ознаки складу злочину впливають на формування ступеня суспільної небезпеки конкретного посягання. Винятком із цього правила є ознаки загального суб'єкта злочину та причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками в злочинах із матеріальним складом, які як такі не впливають на ступінь суспільної небезпеки діяння, але у поєднанні з іншими конститутивними ознаками свідчать про наявність складу злочину, як однієї з підстав кримінальної відповідальності. Констатовано, що на ступінь суспільної небезпеки впливають обставини, які є за межами складу злочину (характеристики особи винного, обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання, віктимна поведінка потерпілого тощо). Вчинення ж діяння за обставин, які виключають його злочинність, свідчить про відсутність суспільної небезпеки посягання та є соціально корисним.

Розділ 3. «Поняття та кримінально-правове значення суспільної небезпеки як ознаки законодавчої дефініції злочину» складається із чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Поняття суспільної небезпеки в українському кримінальному праві» проаналізовано підходи до визначення суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину; встановлено види суспільної небезпеки; розглянуто співвідношення суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину із суміжними поняттями; виділено істотні ознаки досліджуваного поняття (категорія кримінального права; наявна у разі заподіяння шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою охороною; полягає у заподіянні реальної шкоди або створенні загрози заподіяння такої шкоди; шкода, як атрибут суспільної небезпеки, має бути істотною; шкода заподіюється лише діянням, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину; шкода має соціальний (суспільний) характер: заподіюється не лише конкретному потерпілому, а й усьому суспільству); запропоновано дефініцію суспільної небезпеки.

У підрозділі 3.2. «Критерії наявності суспільної небезпеки» констатовано, що відсутність чітких критеріїв суспільної небезпеки призводить до того, що в одних випадках законодавець визнає суспільно небезпечними ті діяння, злочинність яких викликає сумнів, а в інших, навпаки, не визнає суспільно небезпечними ті діяння, криміналізація яких вимагається суспільством. Встановлено, що критеріями відмежування злочинів від інших правопорушень є характер і ступінь суспільної небезпеки. Саме ними повинен керуватися законодавець під час криміналізації та декриміналізації діянь. За характером суспільної небезпеки злочинними завжди визнаватимуться посягання на життя; здоров'я; статеву свободу і статеву недоторканість; основи національної

безпеки; мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. За ступенем суспільної небезпеки до злочинних однозначно належатимуть діяння, що заподіюють фізичну або майнову шкоду у розмірі та у спосіб, визначений законодавцем, та діяння, вчинені загальнонебезпечним або насильницьким способом тощо.

У підрозділі 3.3. «Кримінально-правове значення ознаки суспільної небезпеки» визначено, що суспільна небезпека має важливе значення як у сфері правосвідомості, так і у сферах правотворення та правозастосування. У сфері правосвідомості вона відображає оцінку суспільством чинного кримінального закону та перспектив внесення до нього змін. У сфері правотворення суспільна небезпека є ключовою підставою для криміналізації чи декриміналізації тих чи інших діянь, враховується законодавцем під час побудови законодавчих конструкцій складів злочинів та визначення виду і розміру покарання за їх вчинення. У сфері правозастосування суспільна небезпека враховується як під час кваліфікації відповідних посягань, так і під час індивідуалізації кримінальної відповідальності, як шляхом призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, так і застосування заходів кримінально-правового характеру.

У підрозділі 3.4. «Функції ознаки суспільної небезпеки» виділено такі функції суспільної небезпеки: 1) у сфері правотворення: установча – суспільна небезпека дає можливість визначити діяння як злочин; розмежувальна – суспільна небезпека дає змогу розмежувати злочинну поведінку від незлочинної; класифікаційна – характер і ступінь суспільної небезпеки становлять основу визначення ступеня тяжкості вчиненого злочину; 2) у сфері правозастосування: регулююча – забезпечення реалізації кримінально-правових норм на практиці під час вирішення у межах кримінально-правової кваліфікації питання про визнання діяння злочином або малозначним діянням; правозахисна – суспільна небезпека спрямована на захист особи від притягнення її до кримінальної відповідальності у виняткових випадках.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження підтвердило актуальність обраної проблеми як для теорії кримінального права, так і для практики правотворення та правозастосування.

Визначене у дисертації наукове завдання вирішувалося з використанням як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання. Обрана методика та джерельна база дали змогу отримати достовірні наукові результати та сформулювати такі висновки:

1. З'ясовано стан теоретичної розробки поняття «суспільна небезпека» як ознаки законодавчої дефініції злочину в кримінально-правовій літературі, який показав, що позиції науковців щодо суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину зазвичай мають дискусійний характер, а окремі аспекти є

взагалі недослідженими. В результаті проведеного дослідження частина досі невисвітлених питань була піддана аналізу, щодо вирішення спірних – наведено додаткові аргументи.

2. У результаті дослідження становлення та розвитку суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину в пам'ятках вітчизняного кримінального права з'ясовано, що значення суспільної небезпеки неодноразово змінювалося. Термін «суспільна небезпека» вперше офіційно був закріплений лише на початку ХХ ст. Це певною мірою пояснюється тим, що термін «злочин» з'явився лише на початку ХVІІІ ст., проте в законодавстві завжди враховувалася соціальна обумовленість відповідних діянь. Негативним досвідом закріплення виключно матеріального розуміння злочину були Керівні начала з кримінального права РСФРР від 12 грудня 1919 року, які становили лише загальну частину кримінального кодексу, а повну відмову від суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину засвідчує славнозвісний «закон про п'ять колосків».

3. Розглянуто регламентацію суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав. Констатовано, що в ньому відсутні норми, які доцільно імплементувати в національне кримінальне законодавство з метою його вдосконалення. Кримінальні закони деяких зарубіжних держав містять формальне поняття злочину, однак той факт, що суспільна небезпека як ознака поняття злочину не відображена в його дефініції, ще не означає її відсутності як такої. Це підтверджується тим, що закони про кримінальну відповідальність цих держав містять норму про малозначність діяння, яка є відображенням суспільної небезпеки. Аргументовано, що український законодавець влучно обрав «золоту середину» – формально-матеріальне поняття злочину, що найбільш точно відображає як об'єктивну шкоду, яка заподіюється злочином об'єкту кримінально-правової охорони, так і спрямованість умислу суб'єкта злочину, завдяки чому до кримінальної відповідальності не притягуються особи, які вчинили діяння, що є злочином лише за зовнішніми ознаками.

4. Визначено місце суспільної небезпеки в системі ознак поняття злочину. Встановлено, що суспільна небезпека є ядром системи ознак поняття злочину. Доведено, що суспільна небезпека і кримінальна протиправність нерозривно існують в понятті злочину. Первинною все ж є суспільна небезпека, оскільки кримінальна протиправність виникає на основі визнання діяння суспільно небезпечним та є юридичним вираженням у кримінальному законі суспільної небезпеки діяння.

5. Досліджено вплив окремих ознак складу злочину при визначенні його суспільної небезпеки. Зроблено висновок, що характер суспільної небезпеки діяння залежить від важливості об'єкта кримінально-правової охорони, а інші ознаки складу злочину, за винятком ознак загального суб'єкта злочину та причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками у злочинах із матеріальним складом,

впливають на формування ступеня суспільної небезпеки конкретного посягання. Обов'язкові ознаки враховуються під час кваліфікації посягання, натомість факультативні ознаки та обставини, які є за межами складу злочину, – під час індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Встановлено, що за жодних обставин не можуть визнаватися малозначними діяння, в яких відсутні всі обов'язкові ознаки складу злочину; передбачені кваліфікованими (особливо кваліфікованими) складами злочинів; в яких визначено мінімальний розмір шкоди; передбачені складами злочинів, конститутивною ознакою яких є заподіяння істотної шкоди (ч. 1 ст. 137, ч. 2 ст. 150, ч. 2 ст. 182, ч. 1, 2 ст. 209¹, ст. 231, ст. 232, ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249, ч. 4 ст. 323, ч. 3 ст. 359, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 364¹, ч. 1 ст. 365, ч. 1 ст. 365², ч. 1 ст. 367, ч. 3 ст. 382, ч. 2 ст. 410, ч. 1 ст. 425, ч. 1 ст. 426, ч. 1, 2 ст. 426¹ КК України).

б. Виділено істотні ознаки категорії «суспільна небезпека» як ознаки поняття злочину. Запропоновано дефініцію досліджуваного поняття. Під суспільною небезпекою як ознакою поняття злочину пропонується розуміти категорію кримінального права, яка відображає заподіяння діянням, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину, істотної шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою охороною, або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди.

Визначено види суспільної небезпеки: 1) за характером оцінки – об'єктивна; суб'єктивна; 2) за суб'єктом оцінки – суспільна небезпека, яка враховується: законодавцем під час криміналізації; судом під час застосування кримінального закону; потерпілим під час реалізації його прав у справах приватного обвинувачення; 3) за характером суспільної небезпеки – залежно від об'єкта кримінально-правової охорони; 4) залежно від розвитку суспільних відносин – статична (постійна) суспільна небезпека; динамічна (наявність якої обумовлена зовнішніми обставинами) суспільна небезпека; 5) за характером суспільно небезпечних наслідків – суспільна небезпека діяння, яким заподіяно пряму дійсну істотну шкоду; суспільна небезпека діяння, яким створено загрозу заподіяння істотної шкоди; 6) залежно від стадії вчиненого злочину – суспільна небезпека посягання на стадії готування; суспільна небезпека посягання на стадії замаху; суспільна небезпека закінченого посягання; 7) залежно від наявності співучасті – суспільна небезпека діяння, вчиненого одноособово виконавцем; суспільна небезпека діяння, вчиненого у співучасті; 8) залежно від ступеня суспільної небезпеки – суспільна небезпека як ознака основного складу злочину; суспільна небезпека як ознака кваліфікованого складу злочину.

З'ясовано питання співвідношення суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину з суміжними кримінально-правовими поняттями («небезпека», «соціальна шкідливість», «малозначне діяння», «суспільна небезпека діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України», «суспільна небезпека діянь, вчинених за обставин, що виключають

їх злочинність», «суспільна небезпека діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину»).

Зроблено висновок, що якщо визнавати суспільну небезпеку лише як ознаку діяння, тобто як ознаку об'єктивної сторони складу злочину, то діяння, вчинені за обставин, що виключають злочинність діяння, як і злочини, наділені суспільною небезпекою. Оскільки суспільна небезпека (як ознака поняття злочину) є об'єктивно-суб'єктивною категорією, то обставини, що виключають злочинність діяння, не наділені ознакою суспільної небезпеки, хоча й об'єктивно є суспільно небезпечними. Для того, щоб діяння вважалося суспільно небезпечним, воно має бути кримінально протиправним, у ньому мають бути наявні всі обов'язкові ознаки складу злочину. В той час як суспільно небезпечне діяння (як ознака об'єктивної сторони складу злочину) є лише однією з таких обов'язкових ознак складу злочину.

7. Встановлено, що відсутність чітких критеріїв суспільної небезпеки призводить до того, що в одних випадках законодавець визнає суспільно небезпечними ті діяння, злочинність яких викликає сумнів, а в інших, навпаки, не визнає суспільно небезпечними ті діяння, криміналізація яких вимагається суспільством. З'ясовано, що визначити критерії можна лише щодо так званої статичної суспільної небезпеки в частині посягань, які визнавалися і однозначно визнаватимуться недопустимими. Критеріями відмежування злочинів від інших правопорушень є характер і ступінь суспільної небезпеки.

8. Визначено кримінально-правове значення суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину у сфері правосвідомості, правотворення та правозастосування. Констатовано, що значення суспільної небезпеки у сфері правосвідомості на стадії правотворення відображає оцінку кримінального закону в суспільстві та тенденції внесення до нього змін, шляхом криміналізації чи декриміналізації відповідних діянь; на стадії правозастосування правосвідомість враховується під час кримінально-правової оцінки особою як своїх діянь, так і діянь інших осіб. З'ясовано, що у сфері правотворення суспільна небезпека є підставою криміналізації та декриміналізації діянь, що охоплює визнання діяння злочином (формулювання диспозиції кримінально-правової норми) або не злочином (виключення діяння з переліку кримінально караних); побудову законодавчих конструкцій складів злочинів різних видів (основний, кваліфікований, особливо кваліфікований, привілейований) та визначення їх місця в системі Особливої частини КК України (зокрема й в межах розділу); визначення санкції кримінально-правової норми (передбачення виду і розміру покарання за його вчинення) і віднесення відповідного складу злочину до того чи іншого ступеня тяжкості (ст. 12 КК України). Визначено, що у сфері правозастосування суспільну небезпеку враховують під час вирішення питань: 1) диференціації кримінальної відповідальності (при розмежуванні злочинів між собою та відмежуванні їх від інших правопорушень; діянь, що через малозначність не становлять суспільної

небезпеки; діянь, вчинених за обставин, що виключають їх злочинність); 2) індивідуалізації кримінальної відповідальності, а саме під час призначення покарання; звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від покарання; застосування заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

9. Виділено функції суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину. Залежно від сфери суспільного життя, на яку вона впливає, суспільна небезпека виконує такі функції: 1) у сфері правотворення: установчу (суспільна небезпека дає можливість визначити діяння як злочин); розмежувальну (суспільна небезпека дає змогу розмежувати злочинну поведінку від незлочинної); класифікаційну (характер і ступінь суспільної небезпеки становлять основу визначення ступеня тяжкості вчиненого злочину); 2) у сфері правозастосування: регулюючу (забезпечення реалізації кримінально-правових норм на практиці під час вирішення у межах кримінально-правової кваліфікації питання про визнання діяння злочином або малозначним діянням); правозахисну (суспільна небезпека спрямована на захист особи від притягнення її до кримінальної відповідальності у випадках, коли є явна невідповідність між фактично вчиненим особою діянням та його законодавчою оцінкою (ч. 2 ст. 11 КК України); коли внаслідок зміни обставин, на час кримінального провадження, діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України), а також тоді, коли особу, на час розгляду справи в суді, не можна вважати суспільно небезпечною, з урахуванням бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці (ч. 4 ст. 74 КК України).

Обґрунтовано необхідність збереження ознаки «суспільна небезпека» у кримінальному законодавстві України в законодавчій дефініції злочину, зважаючи на її важливу роль під час вирішення низки питань кримінального права. Констатовано доцільність наповнення її реальним змістом. Аргументовано необхідність вилучити з КК України ті діяння, які не здатні заподіювати або створити реальну загрозу заподіяння істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі і перенести їх до категорії кримінального проступку.

Проаналізовано практику застосування норми про малозначність діяння. Засвідчено її неоднозначність та непослідовність. Наведено випадки, коли одні і ті ж суспільно небезпечні діяння, якими заподіяно однакові наслідки, отримують різну кримінально-правову оцінку. Зроблено висновок, що положення, передбачені ч. 2 ст. 11 КК України, можуть застосовуватися лише у разі вчинення діяння, ознаки якого підпадають під ознаки складу злочину з формальним складом, або ж з матеріальним складом, але лише у тому випадку, коли розмір шкоди не є точно визначеним. З метою удосконалення КК України запропоновано вилучити із диспозицій ч. 1 ст. 137, ч. 2 ст. 150, ч. 2 ст. 182, ч. 1, 2 ст. 209¹, ст. 231, ст. 232, ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 248,

ч. 1 ст. 249, ч. 4 ст. 323, ч. 3 ст. 359, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 364¹, ч. 1 ст. 365, ч. 1 ст. 365², ч. 1 ст. 367, ч. 3 ст. 382, ч. 2 ст. 410, ч. 1 ст. 425, ч. 1 ст. 426, ч. 1, 2 ст. 426¹ КК України формулювання «що заподіяло істотну шкоду».

В цілому доводиться констатувати, що проблема суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину не може бути вичерпана цим дослідженням, а повинна і надалі бути предметом посиленої уваги науковців у галузі кримінального права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Рудковська М. Р. Вказівка на суспільну небезпеку злочину в кримінальному законодавстві зарубіжних держав / М. Р. Рудковська // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – Т. 7. – № 4 (25). – С. 44–52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_7_4_8.pdf.

2. Рудковська М. Р. Становлення та розвиток поняття суспільної небезпеки / М. Р. Рудковська // Часопис Академії адвокатури України. – 2015. – Т. 8. – № 2 (27). – С. 111–119 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2015_8_2_20.

3. Рудковська М. Р. Дефініція «суспільна небезпека» як ознака поняття злочину / М. Р. Рудковська // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 356–360 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/4_2015/109.pdf.

4. Рудковська М. Р. Кримінально-правове значення суспільної небезпеки / М. Р. Рудковська // Історико-правовий часопис. – 2016. – № 1 (7). – С. 222–228.

5. Рудковська М. Р. Доцільність використання поняття суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину / М. Р. Рудковська // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. Юрид. науки. – 2016. – Вип 2. – С. 12–15.

6. Рудковская М. Р. Критерии наличия общественной опасности / М. Р. Рудковская // *Leges si viata*. – 2016. – № 6/2 (294). – С. 99–103.

7. Рудковська М. Р. Значення об'єктивної сторони злочину для характеристики суспільної небезпеки діяння / М. Р. Рудковська // Наше право. – 2017. – № 3. – С. 95–100.

8. Рудковська М. Р. Значення об'єкта злочину при визначенні суспільної небезпеки діяння / М. Р. Рудковська // Європейські перспективи. – 2016. – № 4. – С. 154–158.

9. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину в кримінальному законодавстві зарубіжних держав / М. Р. Рудковська // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доп. та повідомл. учасн. звіт. наук. конф. ад'юнктів, асп. та здобувачів (м. Львів, 17 жовт. 2014 р.). – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 317–321.

10. Рудковська М. Р. Генезис поняття суспільної небезпеки / М. Р. Рудковська // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доп. та повідомл. учасн. звіт. наук. конф. ад'юнктів, асп. та здобувачів (м. Львів, 16 жовт. 2015 р.). – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 230–237.

11. Рудковська М. Р. Відмежування суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину від суміжних понять / М. Р. Рудковська // Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2015 р.). – Запоріжжя : Запорізь. міськ. ГО «Істина», 2015. – С. 110–112.

12. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака правопорушення / М. Р. Рудковська // Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 груд. 2015 р.). – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. – С. 112–114.

13. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека, малозначність та підстави звільнення від кримінальної відповідальності / М. Р. Рудковська // Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини: тези доп. та повідомл. учасн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 січ. 2016 р.). – К. : Видавничий дім «АртЕк», 2016. – С. 152–157.

14. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як підстава кримінальної відповідальності / М. Р. Рудковська // Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса) : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 січ. 2016 р.). – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. – С. 51–53.

АНОТАЦІЯ

Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2017.

Дисертація є комплексним дослідженням суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину. Проаналізовано зміст та обсяг цього поняття, виділено критерії наявності та функції суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину. З'ясовано співвідношення суспільної небезпеки зі суміжними кримінально-правовими поняттями. Визначено кримінально-правове значення суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину у сферах правосвідомості, правотворення та правозастосування. Обґрунтовано необхідність збереження ознаки «суспільна небезпека» у кримінальному законодавстві України в законодавчій дефініції злочину. Доведено недоцільність використання ознаки «суспільна небезпека» у дефініції кримінального проступку як одного з видів кримінального

правопорушення. Проведено класифікацію суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину та визначено перелік діянь, які за жодних обставин не можуть визнаватися малозначними.

Ключові слова: суспільна небезпека, злочин, малозначне діяння, істотна шкода, суспільна шкідливість, склад злочину.

АННОТАЦІЯ

Рудковская М. Р. Общественная опасность как признак понятия преступления. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Львовский государственный университет внутренних дел МВД Украины, Львов, 2017.

Диссертация является комплексным исследованием общественной опасности как признака понятия преступления. В работе проанализированы содержание и объем данного понятия, выделены критерии наличия и функции общественной опасности как признака понятия преступления. Уяснено соотношение общественной опасности и смежных уголовно-правовых понятий. Определено уголовно-правовое значение общественной опасности как признака понятия преступления в сферах правосознания, правотворчества и правоприменения. Обоснована необходимость сохранения признака «общественная опасность» в уголовном законодательстве Украины в законодательной дефиниции преступления. Доказано нецелесообразность использования признака «общественная опасность» в дефиниции уголовного проступка как одного из видов уголовного правонарушения. Проведена классификация общественной опасности как признака понятия преступления и определен перечень деяний, которые ни при каких обстоятельствах не могут признаваться малозначительными.

Ключевые слова: общественная опасность, преступление, малозначительное деяние, существенный вред, общественная вредность, состав преступления.

ANNOTATION

Rudkovska M. R. Public Danger as a sign of the concept of crime. – Manuscript rights reserved.

Thesis on scientific degree of Candidate of Legal Sciences on speciality 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Criminal-Executive Law. – Lviv State University of Internal Affairs of the MIA of Ukraine, Lviv, 2017.

The Thesis contains a comprehensive study of the public danger as signs of crime. The state of the theoretical development of the concept of “public danger” as

a sign of the legislative definition of a crime in the criminal legal literature has been determined. The formation and development of the public danger as signs of the concept of crime in the monuments of domestic criminal law is researched. The regulation of the public danger as a sign of the concept of a criminal offense under the criminal law of foreign countries, which are representatives of different legal families (Romano-Germanic legal family, groups of post-Soviet law and general law families), have been revealed. The place of the public danger in the system of signs of the concept of a crime has been determined. It is substantiated that social danger is a key feature of the concept of crime, its core. It was stated that public danger determines the meaning and character of all other signs of the concept of crime. The influence of certain features of the crime in determining its social danger has been studied. It is concluded that the nature of the public danger of an act depends on the importance of the object of criminal law protection, and other features of the crime, except for the features of the general subject of the crime and the causal connection between socially dangerous acts and socially dangerous consequences in the crimes of material composition, affect the formation of the degree of the public danger of a particular attack. The approaches to the definition of the public danger as signs of the concept of crime, the content and scope of this concept have been analyzed, the essential features of the category “public danger” are highlighted and its definition is proposed. It is established that criteria for distinguishing crimes from other offenses are the nature and degree of social danger. The correlation of social danger as a sign of the concept of a crime with the related criminal-legal concepts (“danger”, “public damage”, “minor action”, “public danger of an act that falls under the signs of an act prescribed by the Special Part of the Criminal Code of Ukraine”, “public danger of acts committed in circumstances that exclude their crime”, “social danger of the act as a sign of the objective side of the crime”). The criminal-legal significance of the public danger as a sign of the concept of crime in the spheres of legal awareness, law-making and law enforcement has been determined. It is concluded that the provisions stipulated in Part 2 of Article 11 of the Criminal Code of Ukraine, can be applied only in case of committing an act whose characteristics fall within the characteristics of a crime with a formal composition or with material composition, but only in case that the amount of damage is not precisely determined. The functions of the public danger in the spheres of law-making (foundation, demarcation, classification) and enforcement (regulatory, human rights) are highlighted. The necessity of preservation of the sign “public danger” in the criminal legislation of Ukraine in the legislative definition of a crime has been substantiated. The necessity to remove the acts from the Criminal Code of Ukraine that are not capable to inflict or create a real threat of causing significant harm to an individual or a legal entity, society or state and to transfer them into a category of criminal misconduct is argued. The inexpedient use of the sign “public danger” in defining a criminal offense as one of the types of criminal offense has been substantiated. The classification of the public

danger as a sign of the concept of a crime has been made and a list of acts has been determined, which under no circumstances can be considered as insignificant. The practice of application of the regulations on the low-priority of the act and the consideration of the courts of social danger during the punishment is analyzed. Its ambiguity and inconsistency have been verified. There are cases where the same socially dangerous acts, which have the same consequences, get a different criminal and legal assessment.

Key words: social danger, crime, minor activity, substantial harm, social harm, composition of crime.

Підписано до друку 09.10.2017 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 121-17.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.